

KNJIGA I ČITANJE U PISMIMA ILIJE CRIJEVIĆA MARINU BUNIĆU

Irena Bratičević

UDK: 821.163.42-6.09 Crijević, Ilija

821.163.42.09»14«

Izvorni znanstveni rad

Irena Bratičević

Filozofski fakultet

Z a g r e b

irena.braticevic@ffzg.hr

Među proznim pismima dubrovačkoga latinista Ilije Crijevića (1463-1520) nalaze se i tri dosad neobjavljena pisma upućena prijatelju Marinu Buniću (?-1540). U radu će se ukratko prikazati njihov sadržaj i pritom posebno izdvojiti ona mjesta koja na izravan ili neizravan način svjedoče o knjižnoj i književnoj kulturi u Dubrovniku onoga vremena. Iz Crijevićevih će pisama biti vidljivo, primjerice, kako mu je lektira antičkih autora poslužila kao građa za sastavljanje jedne šaljive poslanice, kako je u svakodnevlju tekla razmjena tiskanih izdanja i rukopisa te kako se, u kontekstu humanističkoga prijateljstva, knjiga u humanizmu shvaća kao zajedničko dobro. Jedno od pisama sačuvano je u Crijevićevu autografu (u Državnom arhivu u Dubrovniku), a dva u prijepisu I. M. Matijaševića (u Arhivu Male braće u Dubrovniku). Njihov se tekst donosi u dodatku.

Ključne riječi: Ilija Crijević, Marin Bunić, humanistička epistolografija, privatna pisma, humanistička lektira, povijest knjige

Poznato je da se u hrvatskoj književnosti ranoga novovjekovlja, a i šire, riječ »knjiga« upotrebljava da označi »pismo« ili »poslanicu«: nadahnuti europskom humanističkom kulturom, književnici su jedni drugima slali »knjige« – kao na primjer Nikola Dimitrović Nalješkoviću ili Lucić Jeronimu Martinčiću – a u tim su knjigama izvještavali bilo o stvarnim zbivanjima iz života bilo o zamišljenim jadima koje im je zadala neka bezimena vila. No u humanističkoj su »knjizi«, dakle u poslanici, nerijetkom temom bile upravo i same knjige i njihovo čitanje: u pismima humanista može se naići na izravne iskaze o tome koja književna djela čitaju,

naručuju, međusobno razmjenjuju ili stavljaju na popise *desiderata*. Govoreći o tekstovima tih djela, oni također bilježe važne pojedinosti o materijalnom obliku u kojem ih nalaze, o značajkama rukopisa i tiskanih izdanja, radu prepisivača i tiskara, nabavi i cijenama, publici i čitateljskim navikama. Na koncu, zapisi autora pisama u kojima se spominju stariji pisci i mjesta iz njihovih tekstova svjedoče na posredan način o humanističkoj naobrazbi i lektiri. Zbog toga se pisma pridružuju inventarima, darovnicama, oporukama, nekrolozima, životopisima, notarskim bilješkama i drugim arhivskim dokumentima na temelju kojih se može barem djelomično rekonstruirati ono što inače lako izmiče rekonstrukciji – povijest čitanja.

Epistolografija je međutim kao izvor svjedočanstava o knjizi i čitanju u humanizmu još uvijek nedovoljno iskorištena u dosadašnjim istraživanjima. Najdalje do čega se u njima došlo jesu mjestimične obavijesti da je tema zastupljena u pojedinim zbirkama pisama, kao onoj Maffea Vallaressa u drugoj polovini petnaestog stoljeća ili Antuna Vrančića u šesnaestom stoljeću.¹ Dosad je bilo slabo poznato da se u opusu jednog od najvažnijih latinista hrvatskoga humanizma, Dubrovčanina Ilije Crijevića (1463-1520), nalaze i tri pisma njegovu prijatelju Marinu Buniću koja na izravan ili neizravan način progovaraju o knjižnoj i književnoj kulturi onodobnoga Dubrovnika. Kao tako vrijedna svjedočanstva ona su predmet ovoga rada: u njemu ću prikazati njihov sadržaj osobito ističući dijelove zanimljive za odabranu temu, a ponegdje će biti potrebno ukratko nešto reći o njihovu pošiljatelju i primatelju te o povijesnom kontekstu u kojem su nastala, dok ću u dodatku donijeti izvorni tekst i prijevod tih triju dosad neobjavljenih Crijevićevih pisama.

*

Iz Crijevićeva je žanrovski raznolika opusa zasad poznato ukupno dvanaest prozних pisama. Većina su javnoga karaktera, posvećena europskim političkim i crkvenim uglednicima; autor ih je uvrstio u drugi od svoja dva autografa (*Vat. lat.* 1678 i *Vat. lat.* 2939).² Tri pisma Buniću neslužbenoga su povoda, obilježena

¹ Tako, primjerice, naznačuje Luka Jelčić objavljujući pisma Maffea Vallaressa u »Regestum litterarum zadarskoga nadbiskupa Maffeja Vallaressa (1449-1496 god.)«, *Starine JAZU* 29 (1898), 34, dok u novije vrijeme Diana Sorčić u radu »Klasifikacija pisama Antuna Vrančića«, *CM XVIII* (2009), 108, popisuje dvadeset i jedno Vrančićevo pismo »s literarnom tematikom«, među kojima ima onih koja »svjedoče o Vrančićevu čitalačkom interesu za kojeg autora (antičkog ili suvremenog)«, 99.

² Suvremeno izdanje prvoga rukopisa priredio je Darko Novaković, »Autografi Ilije Crijevića (I): *Vat. lat.* 1678«, *Hrvatska književna baština*, 3 (2004), 9-251. Izdanje drugoga je u pripremi. Pisma kralju Vladislavu II., varadinskom biskupu G. Szakmaryju i nepoznatom ugarskom biskupu djelomično ili u cijelosti objavio je Franjo Rački, »Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina«, *Starine JAZU* 4 (1872), 177-186. Pisma Vladislavu II. i Szakmaryju donose i *Analecta nova ad historiam renescentium in Hungaria litterarum spectantia. Iussu Academiae Scientiae Hungaricae, ex scriptis ab Eugenio Abel relictis*

neformalnom i spontanom komunikacijom te familijarnim tonom; takve značajke čine se dostatnima da ih se smatra privatnim pismima.³

Jedno pismo sačuvano je u izvornom obliku, pisano Crijevićevom rukom, i danas se nalazi u Državnom arhivu u Dubrovniku u seriji *Privatna pisma* za šesnaesto stoljeće.⁴ Bilo je upućeno Marinu Buniću u Ston, nije datirano, a pisano je, kako ću pokušati pokazati, vjerojatno u prvom ili početkom drugoga desetljeća šesnaestoga stoljeća. Preostala dva Crijevićeva pisma Buniću sačuvana su samo u prijepisu iz osamnaestog stoljeća, i to u glasovitom *Zibaldoneu* Ivana Marije Matijaševića (1714-1791), trosveščanoj zbirci dokumenata, arhivskih ispisa, pisama, izvadaka iz literature i Matijaševićevih vlastitih bilježaka koje se tiču dubrovačke prošlosti, na ukupno 2413 stranica. Rukopis se danas čuva u Arhivu Male braće u Dubrovniku⁵ (sign. 433), a dva Crijevićeva pisma nalaze se u prvome svesku.⁶ Duže je pismo datirano: bilo je poslano Buniću u Veneciju 11. kolovoza 1506. Treće, najkraće pismo, nema eksplicitnu dataciju, no moglo bi se, kako će se vidjeti, pretpostaviti da nije bilo napisano prije 1510.

Sva je tri pisma, drugim riječima, Crijević pisao iz Dubrovnika, kamo se vratio 1487., nakon školovanja u Italiji, zahvaljujući kojemu će postati jedan od naših najvećih latinista i humanista. Crijevićev život može se barem približno rekonstruirati na temelju dosadašnjih istraživanja,⁷ što se ne bi moglo reći i za

cum commentariis edidit partimque auxit Stephanus Hegediüs, Budimpešta, 1903, 70-77, 113-119.

³ Pojam se upotrebljava kao ekvivalent latinskom terminu *litterae familiares*, koji se u rimskoj kulturi odnosio na pisma upućena članovima ne samo obitelji nego cijelog domaćinstva (dakle, moguće je, i robovima) te prijateljima i poznanicima. Na razlike u značenju koje pojam »privatno« (*private*) nosi u Rimu, u humanizmu i u naše vrijeme, upozorava Judith R i c e H e n d e r s o n u radu »Humanist Letter Writing: Private Conversation or Public Forum?«, *Self-Presentation and Social Identification: The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, ur. Toon Van Houdt, Jan Papy, Gilbert Tournoy, Constant Metheussen, Leuven University Press, Leuven, 2002, 18-21. Postoji još jedno Crijevićevo pismo privatnoga karaktera, upućeno Šišku Đurđeviću; do danas je neobjavljeno, a pohranjeno je u Državnom arhivu u Dubrovniku (dalje: DADU), *Memoriae* XXI. b. 54.

⁴ DADU, *Miscellanea saec. XVI, Litterae privatae*, f. CCLXXXI, s. d.

⁵ Dalje: AMB.

⁶ Više o dubrovačkom isusovcu i polihistoru iz osamnaestog stoljeća u: Josip L u - č i ć, »Ivan Marija Matijašević i njegov rukopisni fond u biblioteci Male braće u Dubrovniku«, *Isusovci u Hrvata: Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata* (Zagreb, 8. do 11. listopada 1990), ur. Vladimir Horvat, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb – Hrvatski povijesni institut, Beč, 1992, 109-122. Popis tekstova prepisanih u *Zibaldoneu* može se naći jedino u: Ivan August K a z n a č i ć, *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*, Tipografia Governiale, Zadar, 1860, 78-99.

⁷ Raspon istraživača seže od pretpreporodnih dubrovačkih biografa (kao što su Saro Crijević, Slade, Agić i Appendini), preko marnih faktografa samog kraja devetnaestog i prve polovine dvadesetog stoljeća (Jireček, Körbler, Kolendić) do prve i zasad jedine monografije posvećene isključivo Crijeviću (Škunca).

njegova adresata Bunića. On je doživio sudbinu mnogih o kojima se oskudni podaci prenose kroz književnohistoriografsku literaturu a da se ne propituju i ne mijenjaju desetljećima. Upravo zbog toga nastojala sam za potrebe ovoga rada pomoću arhivskoga gradiva proširiti dosadašnja saznanja o njegovu životu.

Do sada je bilo poznato da je Marin Bunić umro 1540., no godina njegova rođenja nije utvrđena. Sam Crijević hvali ga u poslanici kojom ga preporučuje Alessandru Farneseu i, s obzirom na riječi koje bira, iznenađuje kako je neobično malo podataka o njemu sačuvano.⁸ Povjesničar Ludovik Crijević Tuberon posvetio je svoj tekst *O postanku i rastu grada Dubrovnika*⁹ (ekscerpt njegova opsežnog djela *Komentari o mojem vremenu*) upravo Buniću, tražeći od njega kritiku i savjete oko popravljivanja teksta. Stoga su i prvi dubrovački biografi (Đurđević, Saro Crijević, Slade, Appendini) pišući o Buniću tek prenosili da je bio prijatelj Ilije Crijevića i adresat Tuberonove posvete, žaleći što njegova djela nisu odoljela okrutnoj prolaznosti. Na istim su se izvorima zadržali i Ljubić¹⁰ i Rački.¹¹

Nove je podatke iznio Konstantin Jireček, i to na temelju istraživanja oporuka dubrovačke notarije. Iz njegovih radova doznajemo da je Bunić bio izvršitelj oporuke Crijevićeve mlađe kćeri Marije, koja je umrla kao redovnica dvije godine nakon oca, to jest 1522., te isto tako jedan od izvršitelja oporuke Ludovika Crijevića Tuberon 1527.¹² Jireček je donio i sažetak Bunićeve oporuke, unesene u knjige 1540., nedugo nakon njegove smrti. U trenutku sastavljanja oporuke 1532. Bunić nema zakonite djece i vjerojatno se nije nikad ženio. Spominje dva izvanbračna sina i treće dijete koje očekuje; na njih troje podijelio je svoje posjede u Stonu, Konavlima i Petrovu Selu u Rijeci dubrovačkoj, te dvije kuće u Starome gradu.¹³ Nakon Jirečekovih istraživanja na koncu je Stanislav Škunca ujedinio u svojoj latinskoj monografiji o Crijeviću iz 1971. rezultate svih dotadašnjih proučavanja.¹⁴

⁸ Pjesma 6, 38 u vatikanskom kodeksu 1678; u: D. N o v a k o v i ć, n. dj. (2), 193-194.

⁹ Objavljen je tek 1790, nakon što ga je za tisak priredio Miho Sorkočević (*Commentariolus Ludovici Cervarii Tuberonis de origine & incremento urbis Rhacusanae ejusdemque ditionis descriptio auctore Nicolao Joannis de Bona, et Stephani Gradi Antiquitatum Rhacusanae brevis diatriba: His accedit De illustribus familiis, quae Rhacusae extant ad amplissimum Senatam Elegia Didaci Pyrrhi. Cum notis & supplementis*, Typis Andreae Trevisan, Rhacusii, 1790).

¹⁰ Šime Lj u b i ć, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Rod. Lechner Libraj del I. R. Università, Beč – Battara e Abelich Libraj, Zadar, 1856, 48; *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske 2*, Riečki Emidija Mohovića tiskarski kamen. zavod, Rijeka, 1869, 321.

¹¹ F. R a č k i, n. dj. (1), 163, 187, 190, 192.

¹² Usp. Const[antin] J i r e č e k, »Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457, †1527)«, *Archiv für slavische Philologie* 19 (1897), 50-51.

¹³ Usp. Const[antin] J i r e č e k, »Beiträge zur ragusanischer Literaturgeschichte«, *Archiv für slavische Philologie* 21 (1899), 451.

¹⁴ Stanislaus Š k u n c a, *Aelius Lampridius Cervinus poeta Ragusinus (Saec. XVI)*, Edizioni Francescane, Rim, 1971.

No daljnja nam arhivska istraživanja pružaju mogućnost barem približnog određenja godine Bunićeva rođenja. Naime, u knjizi *Testamenta Notariae* u dubrovačkom državnom arhivu upisana je i oporuka njegovog oca Nikole. Kad je sastavljao oporuku 1479., Nikola je imao kćer Ivanu i sina Župana; nakon toga – ali svakako prije njegove smrti 1482. – nastao je dodatak oporuci u kojem bilježi da ima k tomu i sina Marina i kćer Uršulu.¹⁵ To znači da su 1479. i 1482. donja i gornja granica pri određivanju godine u kojoj se Marin Bunić rodio. Majka mu je bila Nikoleta Marina Gradića, sestra Džona Gradića, kojega će Crijević spomenuti u prvom od ovdje analiziranih pisama.

U *Ogledalu Velikoga vijeća*, u koje su se bilježila imena punoljetnih plemića pri ulasku u to tijelo kao i službenika na raznim administrativnim i političkim dužnostima, Marin Nikole Bunića upisan je među članove 1527. Zbog toga je zasad neriješeno pitanje kako je primjerice 1505. u Veneciji adresiran kao mladić koji uz ime dobiva kvalifikacije *dominus* i *nobilis*¹⁶ – jednako ga tako titulira i Crijević – kako mu se ne bi obraćali da nije punopravan plemić, odnosno da nije već primljen u Veliko vijeće. K tome, godina 1527. čini se neobično kasnom za ulazak u to tijelo, na koji su vlasteoski mladići imali pravo uglavnom od 18. do 20. godine života. Bunić se nalazi u većoj skupini plemića primljenih u Vijeće istoga dana, od kojih nekoliko njih u tom trenutku ima između 35 i 45. Prethodne je i te godine Dubrovnikom harala kuga; zbog gubitka većeg broja vijećnika u Veliko su vijeće primljeni novi članovi, no razlog iz kojeg oni nisu ušli u to tijelo u za to predviđenim godinama zasad nije poznat.¹⁷

Dodatan su izvor za poznavanje Bunićeva života pisma koja su mu upućivali razni pošiljatelji u razdoblju od 1505. do 1538. Trideset osam takvih pisama čuva se u dubrovačkom arhivu u zbirci privatnih pisama gdje se nalazi i Crijevićevo

¹⁵ *Testamentum S[er] Nicolai Zupani di Bona*. DADU, *Testamenta Notariae* 10.1, sv. 24 (1481-1483), 54r-54v.

¹⁶ Tako mu (»Egregio ac Nobilis[si]mo Iuveni D[omi]no Marino de Bona amico optimo«) piše u pismu Marcantonio Petroni; DADU, *Miscellanea saec. XVI, Litterae privatae*, f. III, 11. XI. 1505.

¹⁷ O tome bi se moglo tek spekulirati. Katkad su u prilikama izvanredne opasnosti za državu u *Consilium Maior* bili primani sinovi iz nezakonitih brakova, no da je tako bilo s Marinom, ne bi se moglo objasniti zašto je tituliran kao *nobilis* ni kako je postao nasljednikom nekretnina, jer su patrimonijalna dobra nezakoniti sinovi mogli naslijediti jedino ako nije bilo zakonitih; usp. Zdenka J a n e k o v i ć R ö m e r, *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 1999, 242-243. Za daljnje pretpostavke zahvaljujem Nenadu Vekariću iz Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. On smatra da je Bunić, kad je s dvadeset godina trebao ući u Vijeće, bio odsutan, bilo zbog trgovine bilo zbog školovanja negdje u Italiji, te da je ušao naknadno, u jeku velike epidemije kuge, kad je vjerojatno postojala potreba »sabiranja« vlastele jer je u toj epidemiji puno plemića umrlo. Osim toga, prema Vekariću, moguće je i da omaškom nije upisan u Veliko vijeće s dvadeset godina (ipak ga nalazimo na nekim funkcijama mladog), pa bi riječ bila o zakasnjelu upisu, ispravljajući pogreške.

pismo u autografu. Većina ih je u lošem stanju i teško su čitljiva. Prema njima, Bunić je sigurno boravio u Veneciji 1505. i od 1516. do 1518.; odonda do 1532. boravi u Dubrovniku, a u drugoj polovici 1532. do 1538. u Veneciji. U Mlecima je vrlo cijenjen trgovac. Na adresi jednoga pisma stoji: »All [...] Marin di Bona patron suo onorandissimo, ala spitaria dallomo arma in rialto in Venezia.«¹⁸

*

Crijevićevo pismo Buniću koje je sačuvano u autografu¹⁹ čini jedan list papira. Tekst se ne može pročitati u cijelosti zbog oštećenja lista koje je nastalo otkidanjem dijela papira u trenutku kad je bio složen u oblik onodobne pošiljke, pa se, kad se list rastvori, pokažu dvije rupe promjera 2,5 cm i jedna upola manja (vidi slikovni prilog).

Nakon kratka pozdrava na početku autor odmah priznaje razlog svojega pisanja: prijatelj Marin premješten je u pedesetak kilometara udaljeni Ston, pa mu nedostaju njegova blizina i njihovi razgovori, a utješi se čestim šetnjama s njegovim ujakom Džonom. Crijević kaže kako mu piše da bi s njim razgovarao u odsutnosti (*ut absens tecum loquar*), parafrazirajući zapravo Ciceronovu definiciju pisma kao »razgovora između odsutnih prijatelja« (*amicorum colloquia absentium*).²⁰ Ovo je Crijevićevo pismo pisano u prisnu i šaljivu tonu (*epistola iocosa*),²¹ a šaljivost se u njemu ne postiže prepričavanjem kakva smiješnog događaja, već duhovitom primjenom antičkih reminiscencija na životne prilike u kojima se našao Crijevićev adresat.

Prema arhivskim dokumentima, dvadesetak godina mlađi prijatelj u Stonu je bio raspoređen na položaj nadglednika radnika na javnim gradnjama, i to u dva navrata: 1504. i 1512.²² U kojoj mu je od tih dviju godina Crijević uputio ovo nedatirano pismo, teško je znati. Ston je za Dubrovačku Republiku imao iznimno veliku stratešku važnost u vremenima opasnosti od Turaka: svojim je položajem štitio i sjeverozapadni prilaz Dubrovniku i poluotok Pelješac, no i sam je zahtijevao

¹⁸ DADU, *Miscellanea saec. XVI, Litterae privatae*, f. LXXXII, 25. VI. 1538.

¹⁹ DADU, *Miscellanea saec. XVI, Litterae privatae*, f. CCLXXXI, s. d.

²⁰ Citat se nalazi u *Filipikama* 2, 7. Brojni su kako srednjovjekovni tako i novovjekovni odjeci Ciceronova shvaćanja pisma kao razgovora s odsutnim; usp. *sermo absentium*, kako pismo određuje Ambrozije (*Epist.* 47) i nakon njega Vives (*De conscribendis epistolis* 2), *oratio pedestris, quae absentes amicos praesentes facit* u Franje Nigera (*Modus epistolandi* 1) ili *absentium amicorum quasi mutuus sermo* u Erazma (*De conscribendis epistolis*).

²¹ Osim što je teoretski raspravljao o pismu, Ciceron je bio i najutjecajniji antički epistolograf, a prema vlastitom svjedočanstvu osobito je uživao u dvjema vrstama pisama: jedna je [*genus*] *familiale et iocosum*, a druga *severum et grave* (*Ad familiares* 2, 4, 1).

²² Usp. DADU, *Acta Consilii Maioris* 17 (1498-1506), 192v; *Acta Consilii Maioris* 18 (1506-1513), 196. Opširnije o tome koje je poslove ta služba podrazumijevala, vidi u: Z. J a n e k o v i ć R ö m e r, n. dj. (17), 144.

obranu zbog unosne proizvodnje soli. Stoga je od dolaska toga područja pod dubrovačku vlast sredinom četrnaestog stoljeća započela izgradnja Velikog i Malog Stona i fortifikacijskog sustava na čijem je oblikovanju stoljeće kasnije zapaženo radio i Župan Bunić, Marinov djed. No upravo zbog obrambenih interesa uvjeti života za kastelane, nadzornike i stražare u ionako nezdravu, malaričnom okruženju bili su osobito teški i strogi, zbog čega te službe mlađoj vlasteli kojoj su u pravilu dodjeljivane nikako nisu bile drage. Vlastito svjedočanstvo o tome dao je i sam Ilija, kastelan u tvrđavi Pozvird 1495. godine.²³

Ipak, Crijević je u Stonu morao upoznati i njegovu svjetliju stranu: na primjer, njegove kamenice. Stoga od Marina traži da se ne vraća bez barke natovarene školjkama i postiže efektanu ironiju tvrdeći kako je Ston – koji je bilo važno čuvati da ne propadne Dubrovnik – važno čuvati »da ne propadnu tolike slasti«. Autor ih stavlja uz bok zamamnoj ponudi triju mondenih rezidencija bogatih Rimljana: Lukrinskog jezera, Baja i Kapreje, od kojih su prve dvije još u antici bile poznate kao uzgajališta izvrsnih oštriga.

Zatim počinju upozorenja: »izbjegavaj raskoš, čuvaj se prežderavanja, prezri razuzdanost«. Iznova su nadograđena antičkim reminiscencijama, te se stonska iskušanja poistovjećuju s Kirkom, Sirenom i sličnim čudovištima, a Bunić s Odisejem koji im se treba oduprijeti.

Kada pak kaže *sint domi Milesia* (dosl.: »miletka raskoš neka ostane kod kuće«), Crijević preuzima *adagium* preveden s grčkoga, kojim se onoga tko je u gostima hvalio svoje a kuduo tuđe, opominjalo da samo u svojoj domovini ima pravo pohvalno isticati domaće pogodnosti.²⁴ Crijević želi prijatelju sugerirati da ostane pri svome, doma, i ne upozna ono što nude, ponovno u tročlanoj strukturi, antički gradovi Kapua, Tarent i Sibaris – glasoviti sa svojega bogatstva, raskoši i razvratna života stanovništva. Tešku i nezavidnu situaciju u kojoj se zbog blizine turske granice morao nalaziti vojni dužnosnik Republike raspoređen u Ston, Crijević neprekidno okreće na šalu stavlajući joj u opreku prirodna bogatstva koja pruža ova ladanjska knežija – osobito zamamna za nepce, a time i štetna za duh. To ludičko kontrastiranje svoju kulminaciju doseže u sažetom antitetičnom imperativu: *nec Stagno quam Stagnum time* (»i ne boj se za Ston, Stona se boj«).

Nastavljajući s poticajima na čestito ponašanje, Crijević prijatelja uspoređuje s Lucijem Kalpurnijem Pizonom, moralistom iz 1. st. pr. Kr., koji je zbog svojeg

²³ Tijekom obnašanja te funkcije nastala je *Oda Dubrovniku*, pjesma izrazito ironijskoga karaktera. U njoj Crijević govori o »groznoj tvrđi«, »žarkom suncu«, »kužnom zraku« i »kugi dvomorskoga Stona«. Zanimljivo je na formalnoj razini primijetiti da uza svaki spomen Stona u toj odi i u još trima epigramima posvećenima Stonu Crijević, jednako kao i u ovom pismu, uza nj veže epitet »bimaris«. Usp. D. N o v a k o v i ć, n. dj. (2), 46, 47, 197.

²⁴ Objašnjenje i legendarnu pozadinu iznio je Erazmo u svojim *Adagia*; usp. i Paolo M a n u z i o, *Adagia optimorum utriusque linguae scriptorum*, Ex officina Cornelii Sutorii, impensis Lazari Zetneri, Oberursel, 1603, 162. Prema Manuziju, prvi tu izreku spominje Poliziano u svojim *Miscellanea* (prvo izdanje u Firenci 1489).

ozbiljnog nastojanja u vrlini dobio nadimak »Valjani«. Opomenu Marinu da ustraje u valjanu životu zatim je zaodjenuo u još jednu antičku metaforu: »iako konjima koji su već u trku ne treba mamuza, ipak im godi sokoljenja glas«. Izreku je mogao preuzeti iz pisma Plinija Mlađega Pompeju Saturniju: Plinija je njegov korespondent zamolio da mu pošalje nešto od svojih spisa, a i on je sam to već bio naumio učiniti. Zato na početku pisma kaže: *Addidisti ergo calcaria sponte currenti* (»Dakle, podbo si mamuzama onoga koji već trči«). Podrijetlo i značenje i ove figure objasnio je nešto kasnije Paolo Manuzio u izdanju *Adagia*: »Tako nas podbada mamuzom onaj koji nas potiče kad smo klonuli, a podbada one koji trče ako povećava i potiče naše želje i nastojanja.«²⁵

Kraj pisma rezerviran je za Crijevićevu narudžbu namirnica koje mu prijatelj treba poslati iz Stona. Ne naručuje doduše, reći će prvo to, ni signijske kruške, ni parmski ni dukljanski sir – koje je u svojem *Prirodoslovlju* hvalio Plinije Stariji. Ali želi okusiti trešnje iz Ponikava (sela na poluotoku Pelješcu), rano stonsko grožđe, rasol te kamenice iz Bistrine (uvale u Malostonskom zaljevu koja je još od vremena rimske vladavine pa sve do danas najpoznatije uzgajalište stonske *ostrea edulis*). Završava molbom da tim malim darovima ublaži želju za njegovim društvom, i na koncu dodaje još jedan odjek antičke lektire: rečenicom *Quod si facies cito, bis facies* (»A ako učiniš brzo, učinit ćeš dvostruko«), kojom parafrazira izreku iz Publilija Sira, *Inopi beneficium bis dat, qui dat celeriter* (kasnije također u obliku *Bis dat qui cito dat*), prikazuje se Crijević kao ljubitelj stonskih specijaliteta i ponovno pojačava humorističan ton svojega pisma.

U svemu, iako u njemu nema izravnih svjedočanstava o ulozi knjige i čitanja u humanizmu, količina znanja o antičkome svijetu govori kako o klasičnim piscima zastupljenima u humanističkoj lektiri tako i o autorovoj i adresatovoj učenosti; ta je količina, kako smo nastojali pokazati, tako znatna da se pismo ne doima kao prenositelj informacija koliko, u puno većoj mjeri, kao mjesto poigravanja sa znanjem stečenim iz čitanja antičkih tekstova.

*

Drugo pismo, koje je Crijević, kako je sam zabilježio, poslao Buniću u Veneciju 11. kolovoza 1506. (*MDVI III Idus Sextiles*), jedino je datirano i ujedno je najduže od triju ovdje razmatranih pisama.²⁶ Odavno su već – da se dotaknemo i Crijevićeva životopisa – prošli dani njegove mladenačke slave – dani školovanja u Ferrari (od oko 1480. do oko 1483.), tijekom kojih je, prema odabiru učitelja Battiste Guarina, ušao u uži izbor autora nadgrobnog epigrama za grob Margarete Bavorske, te dani u Rimu, kamo se uputio u nakani da osvoji lovorov vijenac

²⁵ P. M a n u z i o, n. dj., 100.

²⁶ AMB 433/I, 21-22.

kvirinalske akademije Pomponija Leta, koji je doista i stekao 1484. za ljubavne pjesme, družeći se ondje s vodećim rimskim humanistima s kraja petnaestog stoljeća. Nakon povratka u Dubrovnik, usred financijskih neprilika, ostavši rano udovac, biran u neprivilačne gradske službe, zadovoljio se poslom učitelja na školi. Istodobno je uzaludno pokušavao priželjkivani društveni ugled i priznanje steći prelaskom na ugarski dvor ili poslom učitelja bilo u Budimu bilo u Mlecima, no u tome mu nisu pomogla ni pisma hrvatsko-ugarskom kralju i varadinskom biskupu. Godine 1510. odlučio se za svećenički poziv i godinu kasnije postao je rektorom dubrovačke gimnazije, na kojem će položaju ostati do smrti.

U pismu koje je pred nama, pune dvije trećine teksta Crijević je utrošio na žaljenje ispunjeno prijekorom što već odavno nije primio vijesti od Marina te na obećanje da će sam odsad revnije pisati. Osim toga izvještava ga i o novinama iz svojega privatnog života (o tome da je prodao svoj posjed na Mljetu) te o javnim zbivanjima: o pojavi repatice na nebu, koju neki povezuju s bolešću turskoga cara u uvjerenju da najavljuje njegovu smrt. Na koncu autor moli Bunića za preporuku pokroviteljima, Venecijancima Marinu Barbu i Traianu Bollanu.

I ovo pismo donosi zanimljivo svjedočanstvo o školskoj lektiri Crijevićeva vremena: kad naime u početnim recima domišljato uvodi stih *inspiciit acceptas hostis ab hoste notas* što ga, kako piše, »već i đaci znaju« (*vel pueris vulgatum est*), to nam svjedoči da dječaci, tako da kažemo, »na skuli Ovidija legaju«, jer je zapravo citiran pentametar iz heroide *Fedra Hipolitu* (4, 6).²⁷

S druge strane, pismo pruža zanimljivu građu želimo li iz njega naslutiti nešto o humanističkom poimanju prijateljstva i načinu na koji se ono oblikuje u epistolografiji u Dubrovniku na pragu šesnaestog stoljeća. Pošiljatelj u početnom dijelu pisma naglašava da ne piše iz dužnosti, jer to čine i neprijatelji, već iz osjećaja vjernosti i prijateljstva. Obojicu smatra krivima za nemar u održavanju korespondencije, no s obzirom na bit prijateljstva i na njihov dotadašnji odnos, želi svojem korespondentu oprostiti prijestup. A ipak, nastavlja sentenciozno, niti je dužnost prijatelja lako oprostiti, niti je dužnost onih koji se vole ne optužiti i ne ljutiti se na drugoga zbog dugotrajne šutnje. Zahtijeva stoga od starog prijatelja – gotovo u obliku etičkog imperativa – da se iskupi češćim i dužim pismima, obvezujući se sa svoje strane na isto.

Ton je pisma izrazito prislan, gotovo intiman. Crijevićevu jeziku, kad govori prijatelju i o prijateljstvu, ne nedostaje strasti (»prijateljstvo kojim sam te ljubio više nego ikoga«; »neće biti... primjereno onima koji se jako vole ne optuživati se uzajamno i ne ljutiti se zbog duge šutnje«), što odgovara i stihovima koje je svjedodbeno bio uputio mlađem Buniću, u kojima ga, primjerice, naziva »dijelom

²⁷ Prema podacima koje Grendler donosi za Veneciju, a onda na temelju njih iznosi i općenitije sudove o onodobnom školstvu, *Heroide* su češće od ostalih Ovidijevih tekstova bile uvrštavane u školske kurikule; usp. Paul F. G r e n d l e r, *Schooling in the Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300-1600*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1989, 254.

svoje duše« (*pars animi mei*).²⁸ Neka novija proučavanja humanističkog prijateljstva u kontekstu interesa za *litterae familiares* kao njegove značajke uočavaju izostanak ženskih korespondenata te izrazitu bliskost, iskrenost i neskrivenu strast prema korespondentu – obilježja koja, zanimljivo je, upravo definiraju muževnost i vrlinu te obično bivaju popraćena moralističkim iskazima. Petrarca, »prvi moderni prijatelj«,²⁹ u pismu Venecijancu Benintendiju piše: »tko god sam, tvoj sam«,³⁰ a nešto kasnije Boccacci: »ti si sastavni dio mene«. ³¹ Srodnu argumentaciju pronalazimo i u Crijevićevu pismu Buniću: »moje je tvoje, pa ti zato zlatnika uopće ne nudim, jer tko da ti nudi ono što je tvoje?« i »ja sav i sve moje smo ti na raspolaganju«. To je jezik humanističkoga prijateljstva, a vrijednosti koje se njime u pismu promiču pokazuju koliko Crijević podržava humanističku tradiciju pisanja privatnih pisama. Prijateljstvo postaje prostor u kojem se uloge knjige i pisma prepleću do međusobne neprepoznatljivosti: kao što s jedne strane, kako je već spomenuto, pismo odsutnoga prijatelja čini prisutnim i stvarnim, tako s druge strane knjiga prijatelje povezuje. Prijateljstvo se tako zasniva na zajedničkoj vjeri u određena djela, a ta se djela posuđuju, traže i čitaju u stvarnim knjigama koje i same postaju način da se prijateljuje s onima kojih nema.

*

Najkraće od triju Crijevićevih pisama, koje također postoji jedino u prijepisu u Matijaševiću *Zibaldoneu*,³² za razliku od prethodna dva neposredna je sličica o životu knjige kao predmeta u dubrovačkom šesnaestom stoljeću; preciznije, riječ je o razmjeni knjiga. Na početku, Crijević javlja da mu nedostaje prvi sveščić knjige humanističkog pjesnika Piera Francesca Giustola (*Desideratur primus quaternio Justuli poetae de Croto*). Crijević zapravo odgovara na Bunićevu molbu da mu posudi početni sveščić: sjeća se, kako piše, da ga je nedavno bio posudio Nikoli Menčetiću i ubrzo ga dobio natrag, ali ne pamti gdje ga je zametnuo, te će morati, »ne bi li se vratila glava osakaćenom djelu«, pretražiti cijelu svoju biblioteku. To pak, prema njegovim riječima, nije malen napor, budući da je riječ o velikoj šumi (*silva magna*) knjiga.

Spomenuti je književnik Pier Francesco Giustolo, talijanski humanistički pjesnik rođen u Spoletu između 1440. i 1450. Jedini poznati podatak o njegovoj izobrazbi jest taj da je pohađao Kvirinalsku akademiju i bio učenik samog Pomponija Leta. Oko 1500. postao je službeni historiograf i panegiričar Cesara

²⁸ Usp. pjesmu 6, 38 u: D. N o v a k o v i ć, n. dj. (2), 193-194.

²⁹ Kako ga naziva Dolora C h a p e l l e W o j c i e h o w s k i, »Francis Petrarch: First Modern Friend«, *Texas Studies in Literature and Language*, 47 (2005) 4.

³⁰ *Epistole familiares* XIX, 11, 5: *Quisquis sum, tuus sum*.

³¹ *Epistole familiares* XXI, 15, 26: *In te, amice, mea res agitur*.

³² AMB 433/I, 20.

Borgie, a bio je također – kao i Crijević – u krugu prijatelja Alessandra Farnesea. Umro je, pretpostavlja se, 1511. Godinu dana prije u Rimu je tiskan izbor iz njegove poezije pod naslovom *Iustuli Spoletani Opera*. U *Djelima* se nalaze i tri ekloge, niz prigodnih sastavaka, stihovani opis brda Montelucio (*Descriptio montis Spoletio imminentis*) te dvije duže didaktičke pjesme pisane po uzoru na Vergilijeve *Georgike*, *De sere seu setivomis animalibus* (*O dudovu svilcu ili životinjama koje proizvode svilu*) i *De croci cultu* (*O uzgoju šafrana*). Nakon toga rimskog izdanja njegova je poezija ponovno objelodanjena tek u razdoblju od 1772. do 1895.

Nažalost, iz teksta Crijevićeva pisma nije posve jasno da li se Giustolova poezija nalazila u rukopisnoj ili u tiskanoj knjizi. Moguće je da je posrijedi bio rukopis, odnosno da je Giustolovo pjesništvo cirkuliralo u prijepisima u Italiji te da je Crijević, kojega s Giustolom povezuje i krug oko Leta i krug oko Farnesea, preko talijanskih veza do njega i došao.

Tek ako je posrijedi bila tiskana knjiga, ali takva da su njezini svešćići bili neuvezani, moglo bi se približno datirati pismo, odnosno postaviti godinu 1510., kad je Giustolovo djelo izišlo tiskom, kao granicu prije koje Crijević nije mogao napisati pismo. U tome slučaju, moglo bi se pretpostaviti što je od Crijevića posudio Menčetić i što je htio posuditi Bunić: bila bi to upravo didaktična pjesma *O uzgoju šafrana*, koja se uz naslovnicu i posvetnu epistolu nalazila na početku knjige.³³

U drugome dijelu pisma Crijević Bunića zauzvrat (*pro mutuo amore*) moli da mu pošalje Herodota, jer bi radije, tvrdi, čitao grčkog povjesničara nego vrijeme kratio popodnevnim snom.

Ovo je pismo dakle još jedno svjedočanstvo o praksi posuđivanja knjiga, koja je postojala i u srednjem vijeku, ali koja se u renesansi intenzivirala i prodrila u šire slojeve stanovništva. Već sama činjenica da se više ne posuđuju samo rukopisi nego i tiskane knjige, ali i skupoća novih izdanja, utjecale su na širenje tog društvenog običaja. Za Dubrovnik je pritom – kao i za druge dalmatinske gradove – osobito važna komunikacija s Venecijom, u šesnaestom stoljeću vodećim europskim središtem tiskarstva, u kojem stalno borave dubrovački trgovci, obrtnici, umjetnici, svećenici, dok trgovački brodovi na istočnu obalu Jadrana putuju gotovo svakodnevno.

Novi podatke o učestaloj i uvriježenoj nabavi i razmjeni knjiga valjalo bi i dalje tražiti, među ostalim izvorima, u onodobnoj korespondenciji. Spomenut ćemo uzgredno još dva primjera koja to potkrepljuju, a pojavljuju se u njima isti protagonisti. U Bunićevoj korespondenciji iz serije privatnih pisama u dubrovačkom arhivu već je spomenuto pismo koje mu je u Veneciju iz Padove 1505. uputio Marcantonio Petroni:³⁴ u njemu zahvaljuje Buniću što mu je poslao knjigu pjesnika Michelea Marulla. Što se pak Crijevića tiče, iz očuvanih se pisama talijanskog

³³ V. djelomičan bibliografski opis Giustolova izdanja u natuknici Floriane Calitti u *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. 57, Edizione Istituto della Enciclopedia Italiana, Rim, 2001, s. v., iz koje preuzimam i podatke o njegovu životu.

³⁴ DADU, Miscellanea saec. XVI, *Litterae privatae*, f. III, 11. XI. 1505.

učitelja i notara Danielea Clarija, koji je neko vrijeme službovao u Dubrovniku, vidi da ga je dubrovački pjesnik molio da posreduje kod Alda Manuzija i da mu se iz Venecije po nekom putniku pošalju djela Angela Poliziana i Pica della Mirandole te jedan rječnik.³⁵

Tako je Crijević bogatio svoju privatnu knjižicu. U trenutku kad piše oporuku, 1520., njegova »silva magna« broji oko stotinu i osamdeset knjiga: pjesnik ih je, kao i ostala svoja dobra, sve ostavio svojoj mlađoj kćeri Mariji. Marija je ubrzo postala dumna u samostanu Svete Klare, a već dvije godine nakon oca umire i ona, izrazivši u testamentu želju da knjige prijeđu u vlasništvo njezina samostana.³⁶ U renesansnom je, naime, Dubrovniku vladao duh u kojem su učeni pojedinci knjigu tretirali kao zajedničko dobro i velikodušno je dijelili između sebe. Taj stav jasno iskazuje i Crijević kad, govoreći o Herodotu kojeg želi posuditi od Bunića, kaže kako taj Herodot, dok bude kod njega, neće zato biti manje Bunićev (*Neque vero minus est futurus apud me tuus*), jednako kao što ni cijela njegova biblioteka nije manje Bunićeva, te da mu drugo što i ne nudi jer sve što ima ionako pripada obojici. Podsjeća nas to na mnoge vlasnike knjiga koji su na svoje primjerke znali napisati da su namijenjeni na korist ne samo njihovu nego i *suorum amicorum*, ili na, primjerice, njemačkog humanista W. Pirckheimera (1470-1530), na čijem *ex libris* stoji moto *Sibi et amicis*.

Prema tome, kako sam nastojala pokazati, razmjena knjiga nije potaknuta samo neposrednom potrebom za štivom niti su joj razlozi nužno samo stanje na tržištu pisane građe, već je, kao i razmjena pisama (odnosno, za stare, ponovno »knjiga«), jedan od načina na koje se oblikovalo i održavalo humanističko prijateljstvo.³⁷

³⁵ Usp. Aleksandar S t i p ĉ e v i ć, »Svijet Alda Manuzija i Hrvati«, u: Martin L o w r y, *Svijet Aldusa Manutiusa*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2004, 267.

³⁶ Usp. C. J i r e ĉ e k, n. dj. (12), 50. Usporedbe radi, u Crijevićevo je doba u Dubrovniku bilo i opremljenijih knjižnica: o trebinjsko-mrkanjskom biskupu Jurju Kružiću sam je pjesnik Ilija u posmrtnom govoru 1513. posvjedočio da je imao velik broj knjiga (iako se njegov navod o dvije tisuće primjeraka dovodi u pitanje, pouzdano se zna da je tristotinjak njih donirao dominikanskom samostanu); svećenik Nikola Barneo ostavio je 1527. gradu također približno tristo svezaka, sa željom da se na njima utemelji gradska knjižnica, što nikad nije ispunjeno; a prema posljednjoj želji Šiška Đurđevića iz 1533. dvjesto njegovih knjiga preneseno je u benediktinski samostan Svetog Jakova na Višnjici gdje su ih mogli čitati ne samo redovnici nego svi građani koji su to željeli.

³⁷ Zahvaljujem kolegi Nevenu Jovanoviću što me potaknuo na ovo istraživanje ustupivši mi snimku Crijevićeva autografnoga pisma iz dubrovačkog arhiva.

Aelius Mario . s .

Non quo habeam quid ad te scribam sed ut absens tecum loquar: haec scribo: Nam cum eius in
 suburbano locet allogis te & videre scopus quater in no licuit: tu no tanto tu deside
 rio afficerbar: q̄ prope in oculis eris: & te videre uidebar: q̄ quater hoc facere potuim:
 hunc postq̄ ad xxxc lapidem semocis es: magis magis q̄ in singulas horas in tuo ore
 & sermone conflagrare cupio: & quia no possum hoc facere moleste fero: quare summi
 diuinculum tuum crebro conuenio: quicum congressus: & deambulatione per firmum
 & matia de te sermone: q̄ salub: & uoci habundant: mihi portrati sunt: q̄ cito redibis
 plena & onusta scapta conciliis: quib; bimare stagnum affluit: tanti est illud custodire
 ne pereant tota delicia: quib; nec lacrima letora: n̄: amarae laua: aut insignes capra
 preferuntur: quare te tota habere uoluptate gaudio: sed quia plenus & pinguis uenter
 nihil sublime: tibi totum cogitat: nec modo corpus: sed et mentem contaminat: fuge luxum
 cane in glumem: detestere a sociam: hanc Cerer: has Syrenas haec monstra ut uolles
 eluderi: Sine Domi Milesia: nec Capnam aut Tarentum: aut Phantasa moros Sapient: diu
 nius periculum e: q̄ ad hostib; nec stagnum q̄ stagnum Time: haec monitis bona consule: qui
 Saisenes & obseruas: Scio N. te tam q̄ oronem frugi: quare laudo q̄ hortor: quod facis
 ut facias: teq̄ imitoe rogo: & si in currentib; nihil opy e: te aduonit calcetia: tuatur
 in Sompes potentium climore: Sic tuo curriculo mea laudo: si scio quos alas addiderit.
 Sed quia tibi no uisum sed abusum sc̄ esse interuulm: propterea ne grauior ad nos mittoe
 dico pira Sygnid: aut q̄ mensum caeum: me uicam adoleatim: co
 nos nobi
 m̄os pomentes: et
 cupio possidias
 as: & q̄ laudi tibi
 produm esse: q̄ uis ti
 m̄culi Solabere: apud si facit aro uis fandi: Vale: & Michaelem firm &
 omne reliquas tuis de curionis meo Nomine Saluta
 icaqua Sygnen es: & Irea e
 non q̄ m̄
 mihi Ramulus tuo te no ou
 frugi & parca: & q̄ nobis tu de uerou bi m̄
 en sed
 ad mi

CITIRANA LITERATURA

- Floriana Calitti, »Giustolo, Pier Francesco«, *Dizionario biografico degli Italiani*, sv. 57, Edizione Istituto della Enciclopedia Italiana, Rim, 2001.
- Dolora Chapelle Wojciehowski, »Francis Petrarch: First Modern Friend«, *Texas Studies in Literature and Language*, 47 (2005) 4, 269-298.
- Paul F. Grendler, *Schooling in Renaissance Italy: Literacy and Learning, 1300-1600*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore – London, 1989.
- Zdenka Janeković Römer, *Okvir slobode: Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik, 1999.
- Const[antin] Jireček, »Beiträge zur ragusanischer Literaturgeschichte«, *Archiv für slavische Philologie* 21 (1899), 399-542.
- Const[antin] Jireček, »Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457, †1527)«, *Archiv für slavische Philologie* 19 (1897) 1-2, 22-89.
- Ivan August Kaznačić, *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' RR. PP. Francescani di Ragusa*, Tipografia Governiale, Zadar, 1860.
- Josip Lučić, »Ivan Marija Matijašević i njegov rukopisni fond u biblioteci Male braće u Dubrovniku«, u: *Isusovci u Hrvata: Zbornik radova Međunarodnog znanstvenog simpozija Isusovci na vjerskom, znanstvenom i kulturnom području u Hrvata (Zagreb, 8. do 11. listopada 1990)*, ur. Vladimir Horvat, Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove, Zagreb – Hrvatski povijesni institut, Beč, 1992, 109-122.
- Šime Ljubić, *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*, Rod. Lechner Librajo dell' I. R. Università, Beč – Battara e Abelich Libraj, Zadar, 1856.
- Šime Ljubić, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske 2*, Riečki Emidija Mohovića tiskarski kamen. zavod, Rijeka, 1869.
- Paolo Manuzio, *Adagia optimorum utriusque linguae scriptorum*, Ex officina Corneli Sutorii, impensis Lazari Zetzneri, Ursellis, 1603.
- Darko Novaković, »Autografi Ilije Crijevića (I): Vat. lat. 1678«, *Hrvatska književna baština*, knjiga 3, ur. Dunja Fališevac, Josip Lisac, Darko Novaković, Ex libris, Zagreb, 2004, 9-251.
- Franjo Rački, »Iz djela E. L. Crijevića, Dubrovčanina«, *Starine JAZU* 4 (1872), 155-200.
- Judith Rice Henderson, »Humanist Letter Writing: Private Conversation or Public Forum?«, u: *Self-Presentation and Social Identification: The Rhetoric and Pragmatics of Letter Writing in Early Modern Times*, ur. Toon Van Houdt, Jan Papy, Gilbert Tournoy, Constant Metheussen, Leuven University Press, Leuven, 2002, 17-38.
- Aleksandar Stipčević, »Svijet Alda Manuzija i Hrvati«, u: Martin Lowry, *Svijet Aldusa Manutiusa*, Izdanja Antibarbarus, Zagreb, 2004.
- Stanislaus Škunca, *Aelius Lampridius Cervinus poeta Ragusinus (Saec. XVI)*, Edizioni Francescane, Romae, 1971.

DODATAK

Transkripcija i prijevod Crijevićevih pisama Buniću

1) DADU, Miscellanea saec. XVI, *Litterae privatae*, f. CCLXXXI

(v)

Nobili viro domino Marino Nicolai Bono, amico suo singulari

Stagni

(r)

Aelius Mario salutem.

Non quo habeam quid ad te scribam, sed ut absens tecum loquar, haec scribo. Nam cum eras in suburbano, licet alloqui te et videre saepius quadriduo non licuit, tamen non tanto tui desiderio afficiebar, qui prope in oculis eras, et te uidere uidebar, qui quotidie hoc facere poteram. Nunc postquam ad xxx lapidem semotus es, magis magisque in singulas horas in tuo ore et sermone conuiuere cupio; et quia non possum hoc facere moleste fero. Quare Iunium auunculum tuum crebro conuenio, quicum congressus, et deambulatione per forum et mutui de te sermones, qui salibus et iocis habundant, mihi pergrati sunt. Qui cito redibis plena et onusta scapha conchiliis, quibus bimare Stagnum affluit. Tanti est illud custodire ne pereant tot deliciae, quibus nec Lucrina littora, nec amoenitas Baiarum aut insignes Capreae praeferantur. Quare te tot habere uoluptates gaudeo, sed quia plenus et pinguis venter nihil sublime, nihil tenue cogitat, nec modo corpus, sed etiam mentem contaminat, fuge luxum, caue ingluuiem, detestere asotiam; hanc Cyrcen, has Syrenas, haec monstra ut Ulysses elucteris. Sint Domi Milesia, nec Capuam, aut Tarentum, aut Sybaritarum mores sapias.

Hinc maius periculum est quam ab hostibus; nec Stagno quam Stagnum time. Haec momentis boni consule, quae scis, tenes et observas. Scio enim te tanquam Pisonem frugi, quare laudo quando hortor quod facis ut facias, teque innitere rogo. Etsi bene currentibus nihil opus est admoueri calcaria, iuuatur tamen sonipes hortantium clamore. Sic tuo curriculo meae laudes nescio quas addiicient.

Sed quia tibi non usum sed abusum scis esse interdictum, propterea ne graueris ad nos mittere <non> dico pira Signina aut <Par>mensium caseum, ne dicam Docleatem. Sed [...] <a>d nos nobi<les> [...] <c>erasos Ponicensis, et <uuas pr>ecoquas Stagnenses, et ostrea e<dulia> Bistrice<nse> et murias fossitias [...] is ad nos [...]as, et quando laudi tibi [...] mihi et auunculo tuo te non solu<m> [...] <faci>lem sed <etiam> prodigum esse. quamuis ti[...] <sis> frugi et parcus, atque nobis tui desiderium his munusculis solabere. Quod si facies cito bis facies. Vale, et Michaellem nostrum et omnes reliquos tuos decuriones meo nomine saluta.

Plemenitom gospodaru Marinu Nikole Bunića, mojem velikom prijatelju.
U Stonu.

Ilija Mariju šalje pozdrav.

Ne pišem ovo jer bih ti imao o čemu pisati, nego da bih u odsutnosti s tobom razgovarao. Jer dok si bio tu u predgrađu, premda nisam mogao razgovarati s tobom i vidjeti te češće nego svaka četiri dana, ipak nisam osjećao toliku čežnju; bio si blizu, pred očima, i činilo mi se da te vidim jer sam te svaki dan mogao vidjeti. Sad, kad si premješten 30 milja od grada, sa svakim satom sve više i više želim pronaći spokoj u tvojem licu i u razgovoru s tobom, i teško podnosim što tako ne može biti. Stoga se često nalazim s tvojim ujakom Džonom, te mi budu predrage šetnjice po trgu i naši razgovori o tebi, puni dosjetka i šala. Vрати se što brže barkom dupkom natovarenom školjkama, kojih u dvomorskom Stonu ima u izobilju. Vrlo je važno paziti da ne propadnu tolike slasti, koje ne bi nadmašila ni lukrinska obala, ni ljepota Baja ili znamenita Kapreja.

Dakle, raduje me što ti uživaš u tolikim užicima, ali kako pun i tust trbuh ne promišlja uzvišeno ni istančano, i kvari ne samo tijelo nego i duh – izbjegavaj raskoš, čuvaj se prežderavanja, prezri razuzdanost; toj se Kirki, tim Sirenama, tim čudovištima odupri poput Odiseja; hedonizam čuvaj za povratak, i nemoj se dati u Kapuu, Tarent ili sibiritske običaje. Odatle je veća opasnost nego od neprijatelja; i ne boj se za Ston, Stona se boj!

Razmisli dobro o ovim opomenama: ti to znaš, pamtiš i poštuješ. Znam naime da si valjan kao Pizon Frugi, pa te hvalim kad te hrabrim da činiš ono što već činiš. I molim te da ustraješ, jer iako konjima koji su već u trku ne treba mamuza, ipak im godi sokoljenja glas. Tako će tvojem trku moja hvala još nekako dati i krila.

No budući da znaš da ti nije zabranjena upotreba, nego zloupotreba, neka ti zato ne bude teško poslati nam – ne kažem signijske kruške ili parmski sir, da ne velim dukljanski. Nego *** nam plemenite trešnje iz Ponikava, rano grožđe iz Stona, kamenice iz Bistrine i rasol od jamske vode; *** ukusno nam je *** da pošalješ. I što ti je na hvalu, *** da prema meni i svom ujaku nisi samo darežljiv nego i velikodušan, ma kako za sebe *** bio pošten i štedljiv, i nas će ti mali darovi utješiti u čežnji za tobom. A ako učiniš brzo, učinit ćeš dvostruko. Zdravo, i pozdravi u moje ime našega Miha i sve ostale svoje desetnike.

2) AMB 433/1, 21-22.

(v)

Praestanti viro Domino Marino Bonae suo amico singulari

Venetiiis

(r)

Aelius Lampridius Cervinus poeta laureatus Mario Bonae salutem. Noli me ex officio literam extimare: hoc enim vel inimicis praestatur, quod vel pueris vulgatum est, siquidem et illi cantant: »Inspicit acceptas hostis ab hoste notas«, sed meam fidem et illam veterem amicitiam, qua te nemini secundum dilexi, cogita †

mutatus, neque enim possum aut mutarier unquam.

Non ego nunc alio mobilis axe volo;

magna fides nostro, constantia pectore magna est.

Desero nec subito, nec temere incipio;

te quoque mutari nequaquam posse putamus,

quilibet adfectus mutuus esse solet.³⁸

Si tamen in scribendis epistolis ut negligentiore accusas, eo minus condemnari debeo, quod eiusdem criminis reus teneris. Sed quia res est inter amicos, facilius est venia quam culpa, praesertim quod ego te et tu me ita perhumane habuimus, ut alter in altero magis quam in se et accusari et condemnari posset. Sed quia veniae facilitas in hac re vix amicorum est, quod tam diu siluimus, non invicem redargui, non irasci, non est (ut opinor), non est vehementer amantium. Quare tibi succenseo, te familiaris accuso; eo magis, quo maior es amicus accusandum quod tandiu ne unam quidem litteram abs te. Quod crimen nihil est quod excusare possit praeter tuas et plures et longiores litteras. Quod officium non rependi non modo erit negligentis sed etiam ingrati. Neque me audias, neque te exorari sinas si non utriusque criminis vel solam suspicionem crebriores et copiosae litterae meae deprecabuntur atque ita (dii faxint) ut neque meum, neque tuum aliter possit redimi silentium. Quare ego incensus sum totis viribus operam dare quo litteris quas nunc multum desideras explearis. Interim de meis rebus paucis accipe: quod illud praediolum insulare ultra mille aureos vendiderim et hoc sorti meae accessit, immo tuae, nam mea tua sunt atque ideo tibi illa minus offero: quis enim tibi tua offerat? Quod si me iocari putas, periculum fac, videbis me totum et res meas in tuo censu esse. De publicis rebus habe: duas crinitas quas quidem cometas vocant sub septentrione moveri ex illo genere quas breviores et in mucrones fastigiatas xiphias appellant. Quid mali portendant nescio, tamen altera sese in partes orientis altera in meridiem iaculatur. Sunt qui dicant Imperatori Turcae mortem nunciari, nam eiusdem coloris est quo et stella, hoc est chryseus. Ita graviter aegrotat, neque Turcae a tumultu temperant. Duos etiam ex libertis quos Bassalarios vocant qui vestibulo regis assident et ad ipsum res quotidianas referunt a tribunali suo motos exauctoratosque crebri rumores dissipant et Arsacis Alisophi oratores non admissos. Reliquum est ut me Marino Barbo et Traiano Bollano meis patronis commendes. Vale. Datum Rhacusae MDVI III Idus Sextiles.

³⁸ Kao što je prikazano, dio pisma Crijević je napisao u elegijskim distisima.

Odličnom mužu, gospodaru Marinu Buniću, mojem velikom prijatelju.
Ilija Lampridije Crijević, ovjenčani pjesnik, Marinu Buniću šalje pozdrav.

Ne smatraj me pismom iz dužnosti, jer se iz dužnosti i neprijateljima piše, što već i đaci znaju – pa i oni recitiraju: »Neprijatelj gleda u list neprijatelj što dade ga«. Ne misli ni to da su se promijenili moja odanost i ono staro prijateljstvo kojim sam te ljubio više nego ikoga,

jer meni promjene nema.

Oko drugoga se središta ne okrećem,
nego mi je u srcu velika odanost i velika postojanost.

Niti brzo puštam, niti ludo primam;
a smatram da se ni ti nikako ne možeš promijeniti
i da nam je svaki osjećaj uzajaman.

Ako me ipak želiš optužiti da sam u pisanju pisama bio odviše nemaran, tim mi manje smiješ suditi jer si i sam kriv za isti prijestup. No budući da su sve to unutarnji poslovi, primjerenije je praštati nego okrivljavati, osobito zato što smo jedan prema drugome imali tako ljudski odnos da možemo biti i tuženi i suđeni više jedan zbog drugoga nego zbog sebe samih. No budući da nije prijateljstvu primjereno da se lako oprašta što smo tako dugo šutjeli, neće biti, kako mislim, primjereno onima koji se jako vole ne optuživati se uzajamno i ne ljutiti se zbog duge šutnje. Stoga, ljutim se na tebe i iskrenije te optužujem; što si veći prijatelj, to te više treba optužiti kad toliko dugo od tebe nema pisma. Taj pak tvoj prijestup neće moći opravdati ništa osim tvojih pisama, i to brojnijih i duljih. Ne ispuniš li dužnost, bit ćeš ne samo nemaran nego i nezahvalan. I nemoj ni ti mene slušati niti dopustiti da te molim ako s moje strane češća i opširnija pisma ne otklone i samu sumnju u prijestup jednoga od nas dvojice, i to tako (s voljom bogova) da se ni moja ni tvoja šutnja više ne mogu drukčije opravdati. Zato sam upro svim silama da te zasite pisma za kojima sada tako jako čežneš. U međuvremenu, čuj kratko o mojim stvarima: onaj mali posjed na otoku prodao sam za više od tisuću zlatnika, i za toliko je veći moj imetak – zapravo, tvoj, jer moje je tvoje pa ti zato zlatnika uopće ne nudim, jer tko da ti nudi ono što je tvoje? A ako misliš da se šalim, iskušaj me, i vidjet ćeš da smo tebi i ja sav i sve moje na raspolaganju. Evo o javnim zbivanjima: dvije zvijezde repatice, koje zovu i kometima, kreću se na sjeveru; onog su oblika koji, kraći i zaoštren u šiljak, zovu mačolikim. Kakvo zlo pretkazuju, ne znam; a jedna se kreće prema istočnim krajevima, druga prema južnim. Ima ih koji kažu da navješćuju smrt turskoga sultana; on je, naime, iste boje koje je i zvijezda, to jest žute. Teško je bolestan, a Turci se ne ustežu od nemira. Šire se također često glasine da su dvojica oslobođenika, koje nazivaju pašincima, a koji sjede u sultanovu predvorju i prenose mu svakodnevne vijesti, udaljeni i otpušteni iz njegove palače te da nisu primljeni poslanici arsaka Ali-sufija.

Preostalo je da me preporučiš Marinu Barbu i Traianu Bollanu, mojim pokroviteljima. Zdravo. Predano u Dubrovniku 1506., 11. kolovoza.

3) AMB 433/1, 20.

(v)

Excellenti viro Mario Bonae suo amico singulari

(r)

Aelius Mario salutem.

Desideratur primus quaternio Justuli poetae de Croto. Nam memini me illum Nicolino Mentio legendum praebuisse. Mox licet restitutus, non est suo loco repositus. Quare in tanta turba librorum meae bibliothecae velut in silva magna latet obrutus, nec est facilis inventu. Revoluam tamen omnes paginas et excutiam libros, quod sane non faciam sine magno labore, ut caput trunco operi reddatur. Alioquin tamen facilius fortasse: ut solet fieri, vel non quaesitus inter legendum libros reperietur. Te rogo pro mutuo amore Herodotum ad me mittas: sic malo enim illum nunc legere quam meridiari. Neque vero minus est futurus apud me tuus, ut reliqua omnis mea bibliotheca. Reliqua tibi non offero: quis enim tibi tua offerat?

Vale. Et me tuis contubernalibus commenda.

Ilija Marinu šalje pozdrave.

Nedostaje prvi sveščić pjesnika Giustola iz Cortone. Sjećam se da sam ga dao Nikolici Menčetiću na čitanje. Iako mi ga je on uskoro vratio, nisam ga stavio na mjesto, pa sad leži pod nekom hrpom skriven i zatrpan u onoj velikoj šumi moje biblioteke, i nije ga lako naći. Svejedno ću, zacijelo s velikom mukom, prelistati sve stranice i pretresti knjige ne bi li se vratila glava osakaćenom djelu. Možda bi na drugi način bilo lakše, onako kako to obično biva: kad ga prestanem tražiti, naći će se među knjigama koje budu na redu za čitanje. Tebe molim da mi u znak uzajamne ljubavi pošalješ Herodota, koji mi ovih dana sjeda bolje od popodnevnog počinka. A neće, kao ni cijela moja preostala biblioteka, kod mene biti manje tvoj. Ostalo ti ni ne nudim: jer kako da ti nudim ono što je tvoje?

Zdravo. I preporuči me svojim.

Irena Bratičević

THE BOOK AND READING
IN ILIJA CRIJEVIĆ'S LETTERS TO MARIN BUNIĆ

Three letters sent by Dubrovnik Latinist Ilija Crijević (*Aelius Lampridius Cervinus*, 1463-1520) to his friend Marin Bunić (*Marinus Bona*, ?-1540) serve in this paper as a source for the study of the culture of books and reading in early modern Dubrovnik. In order to sketch out the circumstances in which they were written, the historical context is briefly depicted and previously unknown biographical details concerning Crijević's addressee are provided. The first letter (Dubrovnik State Archives, Miscellanea saec. XVI., *Litterae privatae*, f. CCLXXXI) is extant in autograph, but because of damage to the paper is not legible in its entirety. It is not dated, but was probably written either in 1504 or in 1512, when Bunić was undertaking the duties of castellan in Ston. The author's jocular and parodic contrasting of the unenviable duties of a soldier on the one hand and the natural riches offered by the privileged country life of a senior official on the other is much in evidence. Here there are reminiscences of readings from antiquity, telling of Crijević's learning and his Humanist education. The other two letters, preserved only in a copy by Ivan Marija Matijašević (MS 433, Archives of the Friars Minor in Dubrovnik), were sent to Bunić when he was in Venice. One from 1506, at the beginning of which the author also makes use of a quotation from a classical text, Ovid's *Heroides*, documents a Humanist friendship, in which the book, as common property, plays an important role. The third and shortest letter shows the routes taken by texts exchanged by the Humanists. It is not dated, but if it is about the borrowing of a printed and not a manuscript version of the book by Italian poet Pier Francesco Giustolo can be assumed not to have been written before 1510. In the appendix, Crijević's letters to Bunić are published for the first time.

Key words: Ilija Crijević (*Aelius Lampridius Cervinus*), Marin Bunić (*Marinus Bona*), Humanist epistolography, private letters, Humanist reading, history of the book